

بررسی و تحلیل محتوای جنگ، جهاد و پرورش نظامی در قرآن با تأکید بر مقایسه با ادیان الهی «یهودیت، مسیحیت و زردشت

ابوالفضل اشرفی^۱، سید علی اکبر حسینی^۲

چکیده

در این مقاله نگرش قرآن به پدیده جنگ و جهاد و تبیین شاخص‌ها و کارکردهای پرورش نظامی مجاهدان با نگاهی تطبیقی به ادیان الهی «یهودیت، مسیحیت و زردشت» مورد واکاوی و بررسی قرار گرفته است. پرسش اصلی این است که با توجه به الهی و غیرتحریفی بودن خاستگاه دانش‌های قرآنی، به ویژه در مقایسه با ادیان الهی مزبور، رویکرد واقعی کمی و کیفی قرآن به جنگ و جهاد چیست و در قرآن بر چه شاخص‌ها و کارکردهایی در پرورش نظامیان و مجاهدان تأکید شده است که می‌تواند نگرش‌های نادرست به رویکرد اسلامی و قرآنی نسبت به جنگ را تبیین نماید؟ روش این پژوهش، کتابخانه‌ای و اسنادی است. نوع پژوهش به لحاظ ماهیت و روش، توصیفی است که بر اساس رویکرد روش‌شناسی ترکیبی (کیفی کمی) جامعه‌شناسی و مفسرین قرآن کریم انجام شده است. جامعه آماری شامل کتب مقدس ادیان الهی مورد بررسی است. گردآوری داده‌ها براساس تحلیل محتوا و مقوله‌بندی مفاهیم و محاسبات آماری کمی صورت گرفته است. هدف اصلی، ارائه تصویر و تفسیری واقع‌بینانه از آموزه‌های مرتبط با جنگ و جهاد در قرآن است تا بتواند به زدودن چهره خشن و جنگ طلب از اسلام کمک کند. مهمترین نتیجه پژوهش این است که قرآن درباره جنگ، تصویری جامع، واقع‌بینانه، صلح‌آمیز و تعالی‌بخش ارائه می‌دهد و در اصول ساختاری و کارکردهای قرآنی جنگ، عزت، اقتدار، تعالی و تکامل روحانی و معنوی انسان بر اساس آموزه‌های الهی ملحوظ شده است. این دیدگاه نسبت به جنگ به تربیت مجاهدانی می‌انجامد که با انگیزه‌های الهی و هدف گسترش ارزش‌های الهی به دور از خشونت غیرانسانی به جهاد می‌پردازند. از دیگر نتایج آن است که نشان می‌دهد در قرآن در مقایسه با سایر ادیان الهی - از جهت کمی و کیفی - گزاره‌های کمتری به جنگ و مفاهیم متناظر با آن اختصاص یافته است؛ داده‌های آماری بیانگر این واقعیت است که حجم آموزه‌های کتب الهی ادیان مورد نظر درباره جنگ در مقایسه با قرآن (۱۲/۴ برابر) بیشتر می‌باشد.

واژگان کلیدی: «قرآن، ادیان الهی، جنگ و جهاد، جهادگران، پرورش نظامی»

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه افسری امام علی (ع)، (نویسنده مسئول) ✉ ashrafi1131@gmail.com

۲. عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

مقدمه

جنگ پدیده اجتماعی جدایی‌ناپذیر جوامع بشری است که امروزه به سیاستی نهادی‌شده تبدیل شده است (توین‌بی، ۱۳۷۳: ۲۰). با وجود گریز ذاتی بشر از حوادث ناگوار جنگ، تجربه تاریخی گویای تحولات سودمند و پیشرفت‌های فراوانی است که جنگ‌ها زمینه آن را فراهم آورده‌اند. هر کدام از صاحب‌نظران با توجه به زمینه‌ها و ابعاد مختلف رویکردی خود، نظریه‌های گوناگونی در باره جنگ ارائه کرده‌اند. فیلسوفان و نظریه‌پردازان در عرصه سیاست و اجتماع، طیفی از نظریه‌های کاملاً خوش‌بینانه به جنگ همانند نظریه صلح دموکراتیک امانوئل کانت^۱ که پیش‌بینی می‌کند «با توسعه نظام‌های دموکراتیک و جمهوری که در نتیجه رشد فهم انسان محقق خواهد شد، آینده جامعه بشری، شاهد صلح ابدی میان دولت‌های دموکراتیک خواهد بود.» (Sorensen, 1992, 399) و نظریه‌های بدبینانه هم وجود دارد؛ مانند نیکولو ماکیاولی^۲ که معتقد بود: «سرشت حکومت‌های جمهوری، مقتضی جنگ‌طلبی و تشکیل امپراتوری است.» (Doyle, 80, 1153) از نظر کلاوزویتس^۳ «جنگ به آفتاب‌پرستی می‌ماند که در هر وضع و حالتی، اندکی از ماهیتش تغییر می‌یابد.» (جهانبگلو، ۱۳۷۸: ۲۴). این عبارت صریح در همه زمان‌ها از عصر جوامع ابتدایی تا عصر جنگ‌های تمام‌عیار دوران مدرن و عصر فراجنگ پسامدرن کاربرد داشته است. (هابسام^۴، ۱۳۸۰، ۷۳ و ویریلیو^۵، ۱۳۸۲: ۱۷۸). گیدنز، برخلاف نظریه‌پردازان اجتماعی کلاسیک چون مارکس، دورکهایم، اسپنسر و کنت که صنعتی شدن و عقلانیت را معادل گذار از اعصار بدوی و تمدنی خشونت‌طلب به دوران علمی‌گرایی و پایان جنگ‌ها می‌دانستند، بر اهمیت خشونت، جنگ و دولت ملی در تحولات جهان معاصر تأکید می‌ورزد. او با استناد به نظریه دولت پادگانی^۶ لاسول^۷ و آرای منتقدان جدید مانند آدورنو و فوکو معتقد است که ما هم‌چنان در جوامع نظامی زندگی می‌کنیم. جنگ در دنیایی که وسایل اعمال خشونت نظامی را در اختیار دارند، صرفاً احتمالی است که همیشه وجود دارد. (گیدنز،

-
1. Immanuel Kant
 2. Niccolo Machiavelli
 3. Carl Van Clausewitz
 4. Erik Habsbam
 5. Paul Virilio
 6. Garrison-state
 7. Lasswel

در آموزه‌های مکتب واقع‌گرای اسلام به ویژه در قرآن به عنوان منبع و حیانی غیرقابل تحریف، درباره جنگ رهنمودهای سازنده و تکامل بخشی ارائه شده است که در مقایسه با نظریه‌های علمی از جامعیت برخوردار بوده، حاوی بینش علمی و عملیاتی عمیق و گسترده‌ای است. با بررسی سوابق مطالعات انجام شده در آیات جهاد به وضوح می‌توان خلأ رویکرد مزبور را دریافت. از طرف دیگر، عوامل گوناگونی چون خصومت، تعصب، ناآگاهی، سلطه‌جویی سیاسی و منافع اقتصادی، موجب شده است تا از سوی برخی خاورشناسان، از اسلام و آیات جهادی قرآن کریم، تصویری خشن، ضدانسانی و جنگ طلب ارائه شود؛ در حالی که از سوی عالمان مسلمان نیز در ساختار و برنامه‌ریزی‌های پرورشی نظامیان، به اندیشه اسلام درباره جنگ، توجه اصولی نشده است. رسیدن به این مهم، مستلزم بررسی و تحلیل ابعاد مختلف جنگ و مفاهیم مرتبط با آن در آموزه‌های قرآنی و مقایسه آن با ادیان الهی مشهور دیگر است.

ضرورت و اهمیت

انجام این پژوهش، به واسطه کاستی‌های کاربردی از آموزه‌های جهادی قرآن و تفاسیر نظری و عملکردهای نادرست افراطی بر اساس آیات جهادی قرآن در بین مسلمانان و غیرمسلمانان و همچنین به دلیل اهمیت فراوان دستاوردهای آن در حوزه‌های زیر ضروری است: نخست آنکه راهگشای نظامیانی است که مستقیم و غیرمستقیم در ارتباط با جنگ و جهاد و امور نظامی هستند. دوم، امکان تبیین نادرستی تفسیر برخی مستشرقان را درباره نگرش قرآن به جنگ فراهم می‌آورد. سوم، ضمن بیان واقع‌گرایی، جامعیت، بینش علمی و عملیاتی، عمق و تکامل بخشی دیدگاه قرآن در باره جنگ، برتری این دیدگاه را در مقایسه با نظریه‌های علمی در باره جنگ نشان می‌دهد؛ به گونه‌ای که با واکاوی آیات جهاد به وضوح می‌توان خلأ رویکردهای غیرقرآنی را دریافت. چهارم، از رهگذر این پژوهش نادرستی اقدامات خشن و غیرانسانی گروه‌های تروریستی و تندرو (وهابیت، القاعده، النصره و داعش) آشکار خواهد شد؛ جریان‌های مشکوکی که با ارائه تفسیری ناسازگار با مبانی اسلامی و اصول ادبی از آیات جهاد می‌کوشند تا رفتارهای خشن، رعب‌انگیز، نفرت‌بار و خردستیز خود را با استناد به آموزه‌های قرآنی و روایی توجیه کنند.

بیان مسئله

در جهان معاصر جنگ و تهدیدهای ناشی از احتمال وقوع جنگ یکی از مهمترین پدیده‌هایی است که بیش از هر زمانی انسان‌ها را درگیر خود کرده است؛ هر کشوری به بهانه و دلایل موهوم به تهدید کشورهای دیگر و یا جنگ علیه آنها می‌پردازد. پدیده جنگ و تهدیدهای ناشی از آن در خاورمیانه و در میان مسلمانان بیش از پیش گسترش یافته است. به رغم اعتقاد مسلمانان به یک کتاب آسمانی، برداشت‌های متفاوت و متضاد و در بسیاری موارد نادرست، خشن، جنگ‌طلب از سوی برخی نحله‌های اسلامی و برخی مستشرقان مغرض و یا ناآگاه، زمینه‌های لازم را برای گسترش جنگ فراهم آمده است. پرسش اساسی که در این بین مطرح می‌شود، این است که با توجه به الهی و غیرتحریفی بودن خاستگاه دانش‌های قرآنی، به ویژه در مقایسه با سه دین آسمانی «یهود، مسیحیت و زردشت»، رویکرد واقعی قرآن به جنگ و جهاد چیست و در قرآن به چه شاخص‌ها و کارکردهایی در پرورش نظامیان و مجاهدان تأکید شده است که می‌تواند نگرش نادرست رویکرد اسلامی و قرآنی نسبت به جنگ را تصحیح و تبیین کند.

پرسش اصلی عبارت است از رویکرد قرآن به عنوان تنها کتاب غیرمنحرف آسمانی به جنگ و جهاد چیست؟
پرسش‌های ویژه عبارتند از:

- ۱- ویژگی‌های واقعی جنگ از نظر قرآن کدام است؟
- ۲- کارکردهای واقعی جنگ از نظر قرآن کدام است؟
- ۳- آیا می‌توان بر اساس آموزه‌ها و کارکردهای قرآنی درباره جنگ و جهاد، شیوه‌ها و شاخص‌های آموزشی مطلوبی را برای پرورش نظامیان فراهم آورد؟
- ۴- تفاوت‌های کمی و کیفی رویکرد قرآن با سایر ادیان الهی درباره جنگ و خشونت چیست؟

فرضیه‌ها

فرضیه‌های توصیفی تحقیق عبارتند از:

فرضیه اصلی:

با توجه به الهی و غیر انحرافی بودن خاستگاه دانش‌های قرآنی، رویکرد آموزه‌های قرآن درباره جنگ، توصیفی علمی، عمیق، جامع، واقع‌بینانه و تعالی‌بخش از جنگ ارائه می‌دهد که در آن اهداف الهی و بُعد فرامادی (روحانی و الهی) انسان بیش از بُعد مادی مورد توجه قرار می‌گیرد. فرضیه‌های ویژه:

- ۱- مهمترین ویژگی واقعی در جنگ مورد نظر قرآن، توجه بیش از هر چیز به عزت، اقتدار، تعالی و تکامل روحانی و معنوی انسان است؛
- ۲- مهمترین کارکردهای واقعی جنگ، توازن قدرت، عذاب استیصال، هشدار و تأدیب، سودمندی برای جهادگران و آزمایش و پیشرفت است؛
- ۳- مهمترین شیوه‌های پرورش و انگیزش‌دهی نظامیان از طریق مقوله‌های تبشیر و انذار است؛
- ۴- نپدیده جنگ و مفاهیم مرتبط با آن از نظر کمی و کیفی در سایر ادیان الهی بسیار بیشتر و با شدت افزون‌تری نسبت به اسلام مطرح شده است.

سوابق و ادبیات نظری

بررسی‌های نسبتاً جامع در سوابق نظری موضوع، حاکی از آن است که مطالعات متعددی در قالب کتب، مقاله‌ها و رساله‌های دانشجویی انجام شده است. برخی از مهمترین مطالعات انجام شده عبارتند از:

- ۱- درآمدی تحلیلی بر جایگاه صلح و جنگ در قرآن و سیره نبوی: امیر ذوقی، دانشگاه امام صادق(ع)، ۱۳۸۸.
- ۲- از جنگ مقدس تا صلح مقدس: الشنقیطی، محمد المختار، سید جلال امام، معرفت، شماره ۱۲۰، آذر ۱۳۸۶.
- ۳- جنگ و دفاع و جهاد در قرآن از منظر پیامبر اعظم و امام علی، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی خاتم، ۱۳۸۸.
- ۴- جنگ و جهاد در قرآن: محمدتقی مصباح‌یزدی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، ۱۳۸۷.
- ۵- القتال فی القرآن الکریم: حسن محمد عبدالمقصود، ۱۳۹۲.

- ۶- آثار صلح‌آمیز جهاد در روابط بین‌الملل بر اساس آیات قرآن: قاسم شبان‌نیا، فصلنامه معرفت، سال ۲۰، شماره ۱۶۸.
- ۷- جهاد در قرآن مجید «انواع، آثار و فواید»: زارع پور، پژوهشکده امر به معروف و نهی از منکر، ۱۳۹۵.
- ۸- جهاد به مال و جان در قرآن: محمد واعظ‌زاده خراسانی، مجله مشکوه، شماره ۱۶، ۱۳۶۶.
- ۹- تحلیل نظری اخلاق جنگ در قرآن و حدیث: حاج‌اسماعیلی و حبیب‌اللهی، فصلنامه اخلاق، ش ۱۵، ۱۳۹۴.
- ۱۰- جهاد دفاعی و ابتدایی در قرآن: محمود قطبی، رساله کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام (ره)، ۱۳۷۹.
- ۱۱- جهاد از دیدگاه مفسران معاصر: یوسف، همدان، رساله کارشناسی ارشد، مجتمع آموزش عالی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۸.
- ۱۲- مبانی مشروعیت جنگ در یهودیت، «ملحمت حُوا» و «ملحمت میصوا و ملحمت رشوت»: محمدرضا برته، فصلنامه معرفت ادیان، سال اول، شماره دوم و سوم، ۱۳۸۹.
- ۱۳- مبانی فلسفی، کلامی جنگ و جهاد از منظر ادیان، محمد ابراهیمی‌ورکیانی، آینه معرفت، شماره ۷، بهار ۱۳۸۵.
- ۱۴- جهاد اسلامی، جهاد یهودی: اصغر حیدری، ماهنامه زمانه، شماره ۳۹، سال چهارم، ۱۳۸۴.
- ۱۵- بررسی تطبیقی جنگ و جهاد از دیدگاه قرآن و تورات، زهرا ذوالفقاری: پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اراک، ۱۳۹۳.

به طور کلی، مهمترین نتایج حاصل از منابع مورد بررسی، حول محورهای زیر است: «جهاد و صلح، معناشناسی و بررسی گونه‌های جهاد در قرآن، آثار و فواید جهاد، ویژگی‌های مجاهدان، عوامل پیروزی و شکست، منزلت مجاهد، سیره و جنگ‌های پیامبر در قرآن، پاسخ به شبهات و اشکالات جهاد و خشونت در اسلام، آسیب‌شناسی مطالعات منحرف و غیر تخصصی آیات جهادی.» با بررسی ادبیات نظری پژوهش‌ها این نتیجه حاصل شد که هر یک از مطالعات انجام شده با وجود نقاط قوت، از جامعیت رویکردهای نظری و کاربردی در پرورش نظامیان برخوردار نیستند.

اهداف تحقیق

هدف اصلی، ارائه تصویر و تفسیری واقع‌بینانه و حقیقی از آموزه‌های مرتبط با جنگ و جهاد در قرآن است.

سایر اهداف ویژه عبارتند از:

- ۱- روشنگری در زدودن اتهام خشونت و جنگ‌طلبی از چهره اسلام که به سبب تصویر توأم با تحلیل‌های مغرضانه، غیرکارشناسانه و جریان‌سازی‌های معاند اسلام از آیات جهادی قرآن در دنیا رواج یافته است؛
- ۲- نشان دادن قابلیت‌های آموزشی، پرورشی و کاربردی منحصر به فرد آیات جهادی قرآن در پرورش نیروهای نظامی و ایجاد تحول و توسعه اساسی در کارکرد سازمان‌های نظامی در رسیدن به اهداف والای نظامی در جنگ؛
- ۳- مقایسه تطبیقی نگرش قرآن به پدیده جنگ و جهاد با سایر ادیان الهی (یهودیت، مسیحیت و زردشت).

جامعه آماری

جامعه آماری شامل کتب مقدس ادیان الهی اسلام (قرآن)، یهودیت (تورات)، مسیحیت (انجیل)، زردشت (اوستا) و برخی مطالعات کمی انجام شده در سایر پژوهش‌ها در ارتباط با کتب الهی مزبور است.

تعریف مفاهیم و اصطلاحات

مفاهیم اصلی و کاربردی با توجه به چارچوب مورد نظر پژوهش به شرح زیر عبارتند از: جهاد:

جهاد مفهوم لغوی عامی است به معنی هر گونه تلاش توأم با سختی و رنج که در جهت دفع دشمن اعم از دشمن درونی که از آن تعبیر به شیطان و نفس وسوسه‌انگیز انسان شده و یا دشمن بیرونی که شامل انسان‌های دیگر می‌شود. (راغب، ۱۴۱۲ق، ج ۱: ۲۰۸؛ عبدالباقی، ۱۳۷۴: ۲۳۳؛ قرشی، ۱۳۸۱: ج ۱ و ۲: ۷۷؛ نرم‌افزار جامع‌التفاسیر قرآن کریم)

جنگ به درگیری سازمان‌یافته، مسلحانه و غالباً طولانی‌مدتی گفته می‌شود که بین دولت‌ها، ملت‌ها یا گروه‌های دیگر انجام شده و با خشونت شدید، گسیختگی اجتماعی و تلفات جانی و مالی زیاد همراه

است. از آنجا که جنگ یک درگیری مسلحانه واقعی، ارادی و گسترده بین جوامع سیاسی است، می‌توان آن را نوعی خشونت سیاسی تلقی کرد (Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2016).

پرورش نظامی

منظور از پرورش نظامی، روش‌ها و راهکارهایی است که برای آماده‌سازی روحی جنگجویان و ایجاد انگیزه در آنان به منظور رسیدن به اهداف مورد نظر مورد استفاده قرار می‌گیرد.

ادیان الهی

منظور از ادیان الهی در این پژوهش، ادیان الهی اسلام، مسیحیت، یهودیت و زردشتی است که دارای کتاب مقدس هستند.

روش‌شناسی تحقیق

روش پژوهش، کتابخانه‌ای و توصیفی-تحلیلی با رویکرد ترکیبی (کمی-کیفی) و با استفاده از منابع اصلی محققان و مفسران قرآن و همچنین نتایج کمی سایر پژوهش‌ها می‌باشد. برای تحلیل محتوا و تبیین، از ابزارهای کیفی عقل، منطق، استدلال و شیوه‌های کمی آمار توصیفی (جداول توزیع فراوانی) و همچنین استناد به تفاسیر و تحلیل‌های محققان و مفسران معتبر قرآن کریم استفاده شده است تا روایی و پایایی مورد اطمینان حاصل شود. برای اطمینان خاطر از اعتبار استنادها و تحلیل‌های مطالعات کمی مورد استفاده، با توجه به سنجش اعتبار منطقی، از اعتبار محتوایی آنها بر اساس بررسی و قضاوت افراد متخصص درباره معرفت بودن گویه‌های مربوط به داده‌ها (سیف، ۱۳۷۵: ۱۱۵ و کرلینجر، ۱۳۷۴: ۹۵) اطمینان حاصل شده است.

مبانی نظری

الف) تبیین فلسفی و اخلاقی وقوع جنگ

چرایی جنگ، اساسی‌ترین پرسشی است که پاسخ به آن پیش‌درآمدی برای طرح موضوعات دیگر درباره جنگ و جهاد می‌باشد. گروهی از فلاسفه و اندیشمندان، جنگ را جزء طبیعت آدمی دانسته و سرچشمه ستیزه‌جویی انسان را در سرشت او جستجو می‌کنند (ارسطو، ۱۳۶۹: ۲۰؛ افلاطون، ۱۳۶۸: ۳۰۹؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۲: ۵۱۹-۵۱۸). گروهی دیگر همچون مارکسیست‌ها بر عکس، نظریه‌های خود را بر پایه ضرورت و اجتناب‌ناپذیری مبارزه و کشمکش قرار می‌دهند

و معتقدند که بروز این پدیده، علت اجتماعی و یا اقتصادی دارد و زندگی اجتماعی است که انسان‌ها را وادار به جنگ می‌نماید (آریانپور، ا. ح، ۱۳۵۳: ۳۸۸). برخی دیگر علت جنگ را در ازدیاد جمعیت و یا اختلاف فشار جمعیتی جستجو کرده‌اند (سووی، ۱۳۵۷: ۳۲). عده‌ای مثل کنت و اسپنسر بر خدمات ناشی از جنگ اصرار می‌ورزند و برخی جنگ را باعث تحریک جامعه و تسریع تکامل اجتماعی دانسته و آن را موجب یگانگی جوامع می‌دانند (باتامور، ۱۳۵۵: ۲۵۰-۲۴۹). هگل معتقد است: «جنگ روح و قالبی است که در آن جلوه‌ی اساسی جوهر اخلاق؛ یعنی آزادی مطلق، خودآگاهی از قید تمام و هر نوع هستی، کاملاً تأیید و تحقق می‌یابد» (مک‌آیور، ۱۳۴۹: ۴۴۶-۴۴۵). بر اساس تعریف برخی فیلسوفان اخلاقی، یکی از عناصر مهم در همه جنگ‌ها، هدف غایی آن یعنی به دست آوردن قدرت و گسترش حکومت با روش خشن است (Orend, 2005: 2-3; Clausewitz, 1995: 89). این معیار نظری، در قرآن (طه/۶۴) نیز از زبان فرعون درباره‌ی قدرت و برتری حاکمان گزارش شده است.

حداقل سه دیدگاه در مورد اخلاق جنگ و صلح در میان فیلسوفان غربی به وجود آمده است: «نظریه‌ی جنگ عادلانه، صلح‌گرایی و واقع‌گرایی». در این بین نظریه‌ی جنگ عادلانه تأثیرگذارترین و پرطرفدارترین است. براساس این نظریه جنگ فی‌نفسه و در کل بد و غیر اخلاقی نیست، بلکه در موارد خاص و تحت شرایطی شایسته، نیکو و کاملاً عادلانه است و از لحاظ اخلاقی کاملاً توجیه‌پذیر است (Orend, 2005, 3-5; Walzer, 1995, 125).

ب) جنگ پسندیده و مورد تأیید اسلام و قرآن

مفاهیم «جهاد»، «قتال» و «حرب و محاربه» مهمترین مفاهیمی است که در قرآن در ارتباط با جنگ و جهاد به کار رفته است. در این بین، جهاد، اصلی‌ترین واژه‌ای است که در قرآن به صورت مستقیم و غیرمستقیم در ارتباط با موضوع مورد بحث این مقاله به کار رفته است. این واژه و مشتقات آن به طور کلی و مستقیم، ۴۱ مرتبه در ۱۹ سوره و ۳۱ آیه قرآن به کار رفته است (عبدالباقی، ۱۳۷۴: ۲۳۳). در آیات و روایات فراوانی از قرآن، جنگ و جهاد یک فریضه محسوب شده و مسلمانان به انجام آن تشویق می‌شوند. در آیه ۳۰ و ۲۵۳ بقره، جنگ لازمه آشکار سرشت مادی و زندگی اجتماعی انسان دانسته شده است. در آیه ۳۱ از سوره رعد نیز خداوند به روشنی بر این امر تأکید فرموده است: «اگر خدا می‌خواست همه مردم را (به صورت جبری) هدایت می‌کرد ولیکن، خداوند از ابتدا، انسان را آزاد آفریده و نمی‌خواست که به صورت

جبری انسان‌ها را از جنگ و ستیز با هم باز دارد؛ بلکه او را با تمایلاتی آفریده که احیاناً کارش به تعارض و درگیری خواهد کشید.» (بهرام پور، ۱۳۸۹: ۴۳؛ مصباح‌یزدی، ۱۳۸۷: ۳۱ و ۲۹) علامه طباطبایی، غرض از جهاد را اقامه دین و اعتلای کلمه الله و از جلوه‌های بارز عبودیت و بندگی می‌داند. جهاد قرآنی هرگز به مفهوم برتری جویی مالی و اغراضی مانند آن نیست؛ جهاد برای دفاع از حق انسانیت تشریح شده است و دفاع ذاتاً محدود بوده و پس از دفع تجاوز مفهومی نخواهد داشت (طباطبایی، ۱۳۶۳: ج ۲: ۶۳-۶۱) در آیه‌های ۱۹۰ تا ۱۹۳ از سوره بقره هدف اسلام از تشریح جهاد به وضوح بیان شده است. آیه ۱۹۰ اشاره به هدفی دارد که جنگیدن با انگیزه انتقام‌جویی، کشورگشایی، جاه‌طلبی را نامشروع می‌داند و جنگیدن را با کسانی مجاز می‌داند که قصد جنگ با مسلمانان را دارند و برای این کار اقدام کرده‌اند. در آیه ۱۹۱ برخی محدودیت‌های مکانی و در آیه ۱۹۳ محدودیت زمانی جنگ یادآور شده و تأکید می‌کند مسلمانان مجاز هستند جنگ را تا پایان دادن فتنه ادامه دهند (همان).

برخی اندیشمندان با استناد به آیات جهادی، اسلام را دینی خشونت‌طلب می‌دانند. منتسکیو معتقد است: «دیانت اسلام با زور شمشیر بر مردم تحمیل شده است (منتسکیو، ۱۳۴۹: ۶۷۰). در برابر این انگاره ناصواب، بسیاری از عالمان شیعه و اهل تسنن اساساً تمام جنگ‌های پیامبر (ص) را دفاعی می‌دانند (طباطبایی، ۱۳۷۱: ج ۲، ۶۸-۶۶؛ ابوالوفاء، ۱۴۱۰: ۲۵۹؛ رشید رضا، ۱۴۰۸ ه.ق: ۲۷۲؛ بلاغی‌نجفی، ۱۳۸۲ ه.ق: ۲۱۲ و ۲۱۷) و معتقدند پیامبر هرگز آغازگر هیچ جنگی نبوده است (عمیدزنجانی، ۱۳۶۷: ۱۰۰).

جنگ در منابع اسلام به «ابتدایی یا تعرضی» و «دفاعی یا تدافعی» تقسیم می‌شود. بسیاری از آیات قرآن و همچنین سیره و سنت پیامبر اسلام (ص) به صورت روشن، جنگ تعرضی را مردود دانسته و جهاد ابتدایی را با روح اسلام سازگار نمی‌دانند. در آموزه‌های دینی بر جهاد تدافعی به منظور پاسداری از منافع اسلام و جامعه اسلامی تأکید شده است و تنها در موارد و شرایط خاصی و با حضور معصوم^(ع) جنگ ابتدایی تجویز شده است که با هدف تعالی انسان و تحقق جامعه توحیدی قابل توجیه و تأیید است (کلینی، ۱۳۶۵: ۱۰ و جبل‌العاملی، ۱۳۷۸: ۳۲۸-۳۱۰). برخی فقیهان بر این باورند که در زمان غیبت و بی‌حضور امام معصوم^(ع)، ولی فقیه جامع‌الشرایط می‌تواند با صلاحدید خود عهده‌دار جهاد ابتدایی شود (قمی، ۱۳۷۳: ۳۵۷-۳۱۵). بسیاری از دانشمندان متأخر و معاصر اهل سنت و برخی عالمان شیعه با استناد به آیاتی از قرآن

مانند: «انفال: ۶۱؛ ممتحنه: ۸؛ نساء: ۱۲۸؛ بقره: ۱۹۰؛ بقره: ۱۹۴» اساساً مشروعیت جهاد ابتدایی را انکار می‌کنند (شلتوت، ۱۳۵۴: ۶۸؛ مطهری، ۱۳۷۳: ۷۰ - ۶۶؛ صالحی نجف‌آبادی، ۱۳۸۲: ۳۲؛ رشیدرضا، ۱۳۷۳: ج ۲، ۲۱۵؛ طباطبایی، ۱۳۶۳: ج ۲، ۶۱).

بر اساس آیات قرآن، جنگ‌های مشروع و پسندیده در اسلام عبارتند از: جنگ دفاعی (حج: ۳۹)؛ جنگ با مشرکان، کفار محارب و معاند (بقره: ۱۹۱-۱۹۰؛ توبه: ۲۹، ۳۶، ۱۲۳ و فرقان: ۵۲)؛ جنگ با منافقان (نساء: ۹۱)؛ جنگ با پیمان شکنان خیانت کار (توبه: ۱۵-۱۲)؛ جنگ در راه خدا و برای خدا نه تعرض و تصاحب خاک و توسعه قدرت هر چند کفار باشند (بقره: ۱۹۰ و ۱۹۴ و حج: ۴۰-۳۸)؛ جنگ با اهل بغی (حجرات: ۱۳)؛ جنگ برای نجات ستم‌دیدگان (نساء: ۷۵)؛ جنگ برای احقاق حق خداوند و حقوق انسانی انسان‌ها (بقره: ۱۹۳)؛ آمادگی و تجهیزات جنگی تنها برای ترساندن دشمنان از تجاوز و نشان دادن تمایل به صلح در صورتی که دشمن تمایل به صلح نشان‌دهد (انفال: ۶۱-۶۰) (طباطبایی، ۱۳۷۱: ج ۲، ۶۹-۶۵؛ قرشی: ۱۳۸۱: ج ۵، ۶ و ۷، ۲۳۳-۲۳۲؛ مطهری، ۱۳۷۳: ۵۵-۴۵؛ مکارم‌شیرازی، ۱۳۶۲: ۵۹؛ مصباح‌یزدی، ۱۳۸۷: ۱۳۹).

ج) اصول و کارکردهای جنگ از دیدگاه قرآن

از دیدگاه قرآن، اصول ساختاری و کارکردهای جنگ، بر اساس اراده الهی و مقتضای نظام حکیمانه عالم وجود در جهت تکامل انسان از طریق اراده آزاد و اختیار عمل او در نظر گرفته شده است (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۷: ۴۴). بر این اساس، اصول و کارکردهای کلی زیر را می‌توان برای جنگ از منظر قرآن در نظر گرفت:

۱- توازن قدرت

خداوند در قرآن می‌فرماید: «اگر نبود این (حقیقت) که خداوند بعضی مردم را به وسیله بعضی دیگر دفع می‌کند، زمین فاسد و تباه می‌شد، ولی خداوند بر جهانیان فضل و بخشش دارد.» (بقره: ۲۵۱) بر اساس این آیه، یکی از سنت‌ها و حکمت‌های الهی تقابل و رویایی با ستمگران است تا با این نزاع و رویارویی از قدرت باطل کاسته شود و فرصت لازم برای دولت حق فراهم آید (ابن عاشور، ۱۹۶۸م: ج ۲: ۴۷۷). این سنت الهی در آیه ۴۰ سوره حج نیز به وضوح بیان شده است که درگیری میان قدرت‌ها موجب می‌شود تا سهمی از قدرت برای خداپرستان نیز میسر شود (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۷: ۴۶).

۲- عذاب استیصال

بر اساس این سنت الهی هنگامی که قومی در مستی قدرت و فساد غوطه ور شود، عذاب ناگهانی و ویرانگر الهی بر آنان نازل می‌شود و از صفحه روزگار محو خواهند شد. عذاب استیصال در قرآن به صورت‌های گوناگون طبیعی نظیر صاعقه آسمانی قوم ثمود (فصلت: ۱۸-۱۷)، باد ویرانگر قوم عاد (فصلت: ۱۶-۱۵)، سیل خروشان قوم سبأ (سبأ: ۱۷-۱۵)، نزول عذاب قوم نوح (عنکبوت: ۱۴)، غرق شدن قوم فرعون (اعراف: ۱۳۶) و بلاهای غیرطبیعی مانند «جنگ» گزارش شده است: «با مشرکان و کافران بجنگید که خدا (می‌خواهد) با دستان شما عذابشان کند و خوارشان سازد و شما را بر آنان پیروز و غالب گرداند.» (توبه: ۱۵-۱۴) (طباطبایی، ۱۳۷۱: ج ۱: ۵۱۷)

۳- آشکار شدن حقیقت ایمان

«مؤمنان باید با کسانی که زندگی مادی دنیا را بر آخرت گزیدند، جهاد کنند و هر کس در جهاد در راه خدا کشته شد یا پیروز گردید، زود باشد که او را در بهشت ابدی پاداشی بزرگ دهیم» (نساء: ۷۴). برخی مفسران به واسطه تأکید خداوند بر الزام مؤمنان به جهاد در راه خدا در این آیه، یکی از کارکردهای جهاد را آشکار شدن حقیقت ایمان می‌دانند؛ زیرا گذشت از جان و مال در راه خدا تنها برای مؤمنانی میسر است که از حقیقت ایمان برخوردار باشند (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق: ج ۷، ۳۵۳).

۴- هشدار و تأدیب

جنگ گاهی برای تأدیب گروهی از مؤمنانی که دچار لغزش شده‌اند، به وجود می‌آید. چنین جنگی زمینه آزار و پریشانی مؤمنان را فراهم می‌آورد تا از غفلت به درآیند و هدایت شوند. قرآن در این زمینه می‌فرماید: «بگو او می‌تواند عذابی از آسمان یا زمین بر شما فرود آورد یا با ایجاد اختلاف و تفرقه شما را پراکنده کند و (به جان هم بیندازد) تا سختی (و رنج عذاب از سوی) برخی بر برخی دیگر از شما را بچشاند، ببین چگونه آیات خدا را تغییر می‌دهیم و در آن تصرف می‌کنیم، باشد که آنها بفهمند» (انعام: ۶۵). (ابن‌عاشور، ۱۹۶۸م: ج ۶: ۱۴۸؛ مصباح‌یزدی: ۱۳۸۷: ۵۸-۵۴، بهرام‌پور: ۱۳۸۹: ۱۳۵).

۵- سودمندی برای جهادگران

جهاد در راه خدا، در کنار رنج‌ها و زیان‌ها، منافی نیز دارد که مجاهدان از آن سود می‌برند: «بر شما اقدام به جهاد مقرر شده است و آن برای شما ناخوش‌آیند است؛ (ولی) ممکن است که شما چیزی را ناخوش دارید، درحالی که برایتان خوب است و ممکن است چیزی را خوب بدانید، در حالی که برایتان بد باشد، و خدا می‌داند و شما نمی‌دانید» (بقره: ۲۱۶). آیه بیانگر این حقیقت است که میل و یا نفرت از چیزی مانند جنگ، ملاک درستی و یا نادرستی آن نیست. بلکه منشأ دستورات الهی، دانایی خداوندی است که به انسان و مصالح او آگاه‌تر است (ابن‌عاشور، ۱۹۶۸م: ج ۲: ۴۸۰؛ جوادی آملی: ۱۳۷۴: ۲۷۴).

۶- آزمایش و پیشرفت

قرآن در آیات متعددی، جنگ و پیامدهای آن را بر اساس اراده حکیمانه الهی، وسیله آزمایش انسان‌ها به منظور شکوفایی استعدادهای فردی و اجتماعی آنها و رسیدن به قله‌های رفیع کمال حقیقی انسان دانسته است. خداوند در سوره آل‌عمران (آیات ۱۴۳-۱۴۰) می‌فرماید: «اگر به شما آسیبی رسیده است، به دشمنان شما نیز آسیبی همانند آن رسیده است. ما روزگار را در میان مردم دگرگون می‌کنیم (و قدرت و دولت را در میانشان جابجا می‌کنیم) تا خداوند جایگاه و منزلت اهل ایمان را آشکار سازد و از شما گواهانی بگیرد که خداوند ستمگران را دوست نمی‌دارد، و تا آنکه اهل ایمان را از هر عیب، پیراسته سازد و کافران را سرکوب کند. آیا پنداشته‌اید که وارد بهشت می‌شوید، در حالی که خدای متعال هنوز کسانی از شما را که جنگ کرده باشند و شکیبایان را معلوم نکرده است؟ شما بودید که قبل از جنگ، آرزوی کشته‌شدن (در میدان جنگ) داشتید و اکنون که با آن روبرو شده‌اید، با حیرت بدان می‌نگرید» (طوسی، بی‌تا، ج ۲: ۶۰۰؛ مصباح‌یزدی، ۱۳۸۷: ۷۲-۶۴).

د) شیوه‌های انگیزشی و پرورشی مجاهدان در قرآن

آماده‌سازی روحی جنگجویان، ایجاد انگیزه در آنان و پرورش آنها برای رسیدن به اهداف مورد نظر، از جمله مسائل مؤثر در جنگ است. آموزه‌های قرآنی در این باره، حول یک محور بنیادین پرورشی با اهداف سازندگی انسان و رسیدن به کمال با عنوان «تبشیر و انذار» قابل طرح است. «تبشیر، هم خانواده بشارت و بُشری و به معنای خبر مسرت‌بخشی است که تأثیر آن در پوست صورت شنونده آشکار می‌گردد.» (طریحی، ۱۳۷۵: ج ۳: ۲۲۲) انذار نیز از ماده نذر به معنای

خبری است که همراه با ترساندن مخاطب و پرهیز دادن وی از انجام کاری باشد (همان: ۴۹۰).

۱- بشارت‌های قرآنی در جنگ

رضایت و محبوبیت الهی بالاترین درجهٔ قرب الهی برای انسان است که در آیاتی از قرآن برای مجاهدان مطرح شده است: «خداوند مؤمنانی را که در صف جهاد با کافران مانند سد آهنین و پایدارند، بسیار دوست می‌دارد» (صف: ۴). بر اساس این آیه کسی که می‌خواهد محبوب خدا باشد، باید به پیروی از پیامبر^(ص) در راه خدا جهاد کند تا به پیروزی یا شهادت ختم شود (طوسی، بی تا: ج ۲: ۶۰۵؛ جوادی آملی، ۱۳۷۴: ۲۷۳). در آیه ۸۴ سورهٔ نساء خداوند به پیامبر خود دربارهٔ ایستادگی در میدان جنگ و ترغیب مؤمنان به پشتوانهٔ قدرت بیشتر خداوند و سخت‌تر بودن عذابش دستور می‌دهد.

برخی بشارت‌های معنوی، اخروی و دنیوی مجاهدان در قرآن عبارتند از:

۱-۱) برتری جایگاه مجاهدان و برخورداری از آموزش و رحمت خداوند

«مؤمنانی که جهاد را ترک کرده و رنج و زبانی ندیده‌اند، با مجاهدانی که در راه خدا با مال و جان خود می‌جنگند، یکسان نیستند. خداوند کسانی را که با اموال و جان‌های خود (علیه دشمن خدا) جهاد می‌کنند، بر خانه‌نشستگان، برتری بخشیده است و خدای متعال به همه مؤمنان وعده (پاداش) نیکو داده، (ولی) مجاهدان را بر خانه‌نشستگان به پاداشی بزرگ برتری بخشیده است؛ (آن پاداش بزرگ) مرتبه‌ها و آموزش و رحمتی از جانب اوست و خدا آمرزندهٔ مهربان است.» (نساء: ۹۶-۹۵)

۲-۱) وعدهٔ به پاداش بزرگ در بهشت ابدی

«مؤمنان باید با کسانی که زندگی مادی دنیا را بر آخرت گزیدند، جهاد کنند و هر کس در جهاد در راه خدا کشته شد یا پیروز گردید، زود باشد که او را در بهشت ابدی پاداشی بزرگ دهیم.» (نساء: ۷۴). در این آیه مؤمنان ملزم به جهاد در راه خدا می‌شوند. برخی مفسران یکی از کارکردهای جهاد را آشکار شدن حقیقت ایمان می‌دانند؛ زیرا گذشت از جان و مال در راه خدا تنها برای مؤمنانی میسر است که از حقیقت ایمان برخوردار باشند. «(فضل الله، ۱۴۱۹ق: ج ۷، ۳۵۳)

۳-۱) برتری جهاد و رضایت خداوند

بر اساس روایات، خداوند در داوری بین حضرت علی^(ع) که در مقابل افتخارات برخی اصحاب، به

ایمان و جهاد در راه خدا افتخار می‌کرد، آیات ۱۹ تا ۲۲ سوره توبه را نازل فرموده است: «آیا سیراب کردن حاجیان و آباد کردن مسجدالحرام را همانند(کار) کسی می‌دانید که به خدا و روز جزا ایمان آورده و در راه خدا جهاد کرده است؟ (نه)، این دو نزد خدا یکسان نیستند، و خدا ستمکاران را هدایت نمی‌کند. کسانی که ایمان آورده، مهاجرت کرده و در راه خدا با مال و جانشان جهاد کرده‌اند، نزد خدا مقامی والاتر دارند و آنان، رستگارانند. پروردگارشان آنان را از جانب خود به رحمت و خشنودی خویش و باغ‌هایی که در آنها نعمت پایدار باشد، نوید می‌دهد در آن برای همیشه جاودان بمانند. بی‌گمان در نزد خدای متعال پاداشی بزرگ است.» (بیستونی، ۱۳۹۰: ج ۵: ۲۳).

۱-۴) بازشناسی مؤمنان از منافقان و رستگاری مجاهدان

«و هرگاه سوره‌ای فرستاده می‌شود که به خدای متعال ایمان آورید و همراه فرستاده‌اش جهاد کنید، توانگران از تو رخصت می‌خواهند، تا اجازه دهی با خانه‌نشینان (و معذوران از جنگ) در خانه بمانند. آنان راضی شدند که با بازماندگان باشند و بر دل‌هاشان مهر زده شده است؛ از این رو آنها قدرت درک (حقایق را) ندارند. اما پیامبر و کسانی که به او ایمان آورده‌اند، با مال‌ها و جان‌های خود جهاد کردند و آنان همان‌ها هستند که همه نیکی‌ها برای آنان است و آنان، هم ایشان، از رستگاران هستند. خدا برای آنها باغ‌هایی آماده کرده است که از زیر(درختان) آن جوی‌های روان است و در آن جاودان بمانند. این است رستگاری بزرگ» (توبه: ۸۹-۸۶).

۱-۵) سودای مسرت‌بخش با خداوند

«خداوند از مؤمنان جان‌ها و اموالشان را خریداری کرده که (در برابر) بهشت برای آنان باشد؛ همان کسانی که در راه خدا پیکار می‌کنند و می‌کشند و کشته می‌شوند. این وعده حقی است بر او (که) در تورات و انجیل و قرآن(آمده است)، و چه کسی از خداوند به پیمان خود وفادارتر است؟ پس (ای مؤمنان) به این معامله‌ای که کرده‌اید، شادمان باشید؛ و این همان رستگاری بزرگ است.» (توبه: ۱۱۱)

۱-۶) آمرزش گناهان و رهایی از عذاب

«ای کسانی که ایمان آورده‌اید آیا شما را به تجارتی راهنمایی کنم که شما را از عذابی دردناک می‌رهاند؟ به خدا و فرستاده‌اش ایمان بیاورید و در راه خدا با مال‌ها و جان‌هایتان جهاد کنید؛

این برای شما، اگر بدانید، بهتر است. (اگر چنین کنید، خداوند) گناهانتان را ببامرزد و شما را در باغ‌هایی که از زیر (درختان) آن جویبارها روان باشد و خانه‌هایی پاکیزه در باغ‌های عدن وارد کند. این رستگاری بزرگ است.» (صف: ۱۲-۱۰)

(۷-۱) مژده به نعمت‌های دنیوی

دسته‌ای دیگر از آیات قرآن، با تعبیر متنوعی مجاهدان راه خدا را به نعمت‌های دنیوی بشارت می‌دهد. به عنوان نمونه در سوره صف، آیه ۱۳ وعده به یاری خداوند و پیروزی در جنگ و در سوره فتح، آیه ۲۰ وعده به دست آوردن غنایم جنگی می‌دهد.

۲- اندازهای قرآنی در جنگ

در قرآن برای پیشگیریِ گریز از میدان جنگ و افزایش انگیزه مجاهدان از طریق شیوه انداز و تهدید، مجازات‌های دنیایی و عذاب‌های اخروی به عنوان یک عامل بازدارنده به کار رفته است. از مهمترین این موارد عبارتند از:

(۱-۲) توجه به ناپایداری، حقارت و پستی دنیا در مقایسه با جهان آخرت

«ای کسانی که ایمان آورده‌اید شما را چه شده است که چون به شما گفته می‌شود (برای جنگ) در راه خدا بسیج شوید، سنگین به زمین می‌چسبید؟ آیا به جای آخرت به زندگی دنیا راضی شده‌اید؟ (اگر چنین است)، پس (بدانید که) بهره زندگی دنیا نسبت به آخرت اندکی بیش نیست. اگر (برای جنگ) بسیج نشوید، (خدا) شما را به عذابی دردناک عقوبت خواهد کرد و گروهی دیگر را جانشین شما می‌سازد، و کمترین زیانی به او نخواهید رسانید و خدا بر همه چیز توانا است.» (توبه: ۳۹-۳۸)

(۲-۲) بیان مجازات گریز از جنگ

«ای اهل ایمان، هرگاه با کافران در میدان جنگ روبرو شوید، مبادا از بیم آنان از جنگ بگریزید. هر که در روز جنگ به آنها پشت کرد و فرار نمود؛ به طرف غضب خدا روی آورده و جایگاهش دوزخ که بدترین منزل است، خواهد بود.» (انفال: ۱۶-۱۵) در آیات ۷۱ تا ۷۳ سوره نساء نیز پس از اعلام آماده‌باش در مقابل خطرات دشمن و حفظ موجودیت اجتماع مسلمانان به وسیله هوشیاری و مراقبت از غافلگیر شدن و آموزش روش‌های مختلف به صورت گروهی برای دفع دشمن، خداوند وانشستگان از جنگ را نکوهش می‌کند که چرا از جنگ کناره‌گیری کرده و با

برخوردی منافقانه سعی دارند در هر صورت کار خود را موجه جلوه دهند. (مکارم شیرازی، ۱۳۶۲: ج ۲: ۲) همچنین در آیه ۱۴۴ سوره آل عمران نیز خداوند انذار شدیدی می‌دهد به مجاهدانی که بنا بر شایعه کشته شدن پیامبر در جنگ احد، پشت به جبهه کرده و از جنگ فرار کردند.

ه) نهادی‌سازی کارکردها و عوامل ویژه انگیزشی و پرورشی پیکارگران

در قرآن به وسیله برخی کارکردها و عوامل انگیزشی و پرورشی ویژه، بشارت و انذار جهادگران به هنگام جنگ نهادی شده است:

۱- پیروی از الگوی کامل شخصیتی و فرماندهی پیامبر (ص)

در آموزه‌های قرآنی، پیامبر (ص) الگوی انسانی کامل مسلمانان معرفی شده است (احزاب: ۲۱) و پیروی از آن حضرت به عنوان فرمانده مجاهدان در جنگ، بشارت به مهمترین عامل پیروزی در جنگ است. بر اساس آیه ۲۴ سوره انفال خداوند مؤمنان را به پیروی از ندای حیات‌بخشی فرامی‌خواند که از سوی پیامبر ابلاغ می‌شود (جوادی‌آملی، ۱۳۷۴: ۳۳۹). در آیه ۱۵۲ آل عمران، مهمترین عامل شکست در جنگ مخالفت و سستی با دستور پیامبر (به عنوان فرمانده) در امور جنگ بیان شده است (طبری، بی تا: ج ۴: ۱۷۱).

۲- تحریک عواطف انسانی

قرآن با استفاده از تحریک، تقویت و هدایت عواطف انسانی، مسلمانان را به جنگ با ستمکاران و مستکبرانی که هم‌کیشانان را مورد ستم قرار داده‌اند، ترغیب و به حمایت از مستضعفان و مظلومان توصیه فرموده است: «چرا در راه خدا (و نجات) مردان و زنان و کودکان مستضعف نمی‌جنگید؟ همانان که می‌گویند پروردگارا ما را از این شهری که مردمش ستم‌پیشه‌اند، بیرون ببر و برای ما از نزد خویش سرپرست و یآوری تعیین فرما» (نساء: ۷۵) (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۷: ۱۷۸).

۳- وعده توحیدی شدن انسان‌ها و برچیده شدن شرک و فساد

یکی از کارکردهای جهاد به عنوان عامل انگیزشی در پرورش مجاهدان، وعده الهی به توحیدی شدن جامعه انسانی به برکت جهاد بر علیه شرک و فساد است: «با آنان پیکار کنید تا فتنه‌ای باقی نماند و دین، تنها از آن خداوند باشد» (بقره: ۱۹۳) بر اساس نظر برخی مفسران، دین زمانی تنها از آن خدا خواهد شد که همه انسان‌ها پذیرای توحید باشند (ابن عربی، ۱۴۲۲ق: ج ۱، ۷۱).

۴- تحقق اراده الهی

«با آنان پیکار کنید تا خدا آنان را به دست شما عذاب کند.» (توبه: ۱۴) در آیه ۱۷ سوره انفال نیز به نقش امداد الهی در پیروزی پیامبر و یارانش در جنگ بدر اشاره شده است. در آیات ۹ و ۱۰ انفال به امداد مسلمانان در جنگ بدر اشاره می‌شود که به رغم فزونی نیروی انسانی و تجهیزات دشمن و کمی تعداد، مسلمانان بر دشمن پیروز شدند. این آیات نیز نمونه‌ای از تحقق اراده الهی است و بیان می‌دارد که مجاهدان واسطه تحقق اراده خداوند هستند.

۵- عوامل بازدارنده مجاهدان و تقابل انگیزشی قرآن با آنها

در جهاد به طور طبیعی عوامل اجتناب‌ناپذیری چون سختی‌ها، حوادث تلخ، آسیب‌های احتمالی و از دست دادن جان و مال وجود دارد که نقش بازدارندگی از جنگ دارند و مانع حضور برخی افراد در جنگ شده و یا ممکن است موجب ضعف و سستی جهادگران شود. خداوند در قرآن برای مواجهه پیکارگران با این عوامل بازدارنده، تمهیدات ویژه‌ای اتخاذ فرموده است و با ارائه آموزش‌های لازم در مسیر انگیزش جهادگران، انگیزه بسیار قوی در آنها پدید می‌آورد. برخی تمهیدات قرآنی عبارتند از:

۵-۱) یکسان شمردن پیروزی یا شهادت در منطق قرآن (توبه: ۵۲)؛

۵-۲) توجه به فراگیربودن آسیب‌ها برای طرفین جنگ (آل عمران: ۱۰۴)؛

۵-۳) توجه به محرومیت دشمنان از وعده‌های الهی (نساء: ۱۰۴)؛

۵-۴) تکیه بر تحقق مقدرات الهی درباره مرگ، مقرر بودن کشته شدن در جنگ و یا خانه برای هر انسان (آل عمران: ۱۵۴)؛

۵-۵) امید و اتکا دادن خداوند برای از بین بردن هراس از برتری توان دشمن (انفال: ۱۲ و ۱۸)؛

۵-۶) بشارت حیات جاودان برای کشته‌شدگان در جنگ (بقره: ۱۵۴ و آل عمران: ۱۶۹ و ۱۷۱)؛

۵-۷) آشکارساختن توطئه‌های پنهان دشمنان (انفال: ۵۷)؛

۵-۸) آموزش مهارت‌های مبارزه (انفال: ۵۷)؛

۵-۹) ایجاد اضطراب و ترس در دل دشمنان (حشر: ۵۹)؛

۵-۱۰) هشدار آماده‌باش دائمی به همه مسلمانان برای جلوگیری از غافل‌گیرشدن از سوی

دشمن و آموزش شیوه‌های جنگ غیرکلاسیک (پارتیزانی) و یا کلاسیک (بسیج همگانی) (نساء: ۷۱) (مکارم‌شیرازی، ۱۳۶۲: ج ۴: ۲ و قرائتی، ۱۳۷۸: ۱۱۱).

تحلیل تطبیقی کیفی و کمی

به منظور مقایسه و ارائه تحلیل تطبیقی کیفی و کمی آیات جهادی قرآن با آیات و توصیه‌های مربوط به جنگ و خشونت در سایر ادیان الهی مورد بررسی، ابتدا در یک بخش، مفاهیم مرتبط با جنگ در سایر ادیان الهی از منظر کیفی در مقایسه با آیات جهادی قرآن مطرح می‌گردد که در بخش‌های قبلی بررسی شد و سپس در بخش دیگر، تحلیل تطبیقی و مقایسه کمی آیات جهادی قرآن و سایر ادیان الهی بررسی می‌شود.

الف) بررسی کیفی مفاهیم مرتبط با جنگ در ادیان الهی یهودیت، مسیحیت و زردشت جنگ در یهودیت

منشأ و پایه پیدایش جنگ مقدس، در تورات - که متشکل از پنج کتاب اول، کتاب مقدس یا عهد عتیق است - بنیان نهاده شده است؛ جایی که رویداد منحصر به فرد یهودیان پس از «خروج» از مصر به صورت قداستی خون‌بار مطرح شده است. اگرچه واژه «جنگ مقدس» در عهد عتیق به کار نرفته، اما از واژگان مشابه دیگری استفاده شده است؛ از قبیل: «جنگ‌های خداوند» و «به جنگ آمدند».^۱ جنگ‌های نابودکننده یهود به هیچ وجه در دفاع از خویش و مشروع و موجه نبوده است، تنها جنگ توهین‌آمیزی بوده که به فرمان خدا انجام می‌شده است (الشنقیطی، ۱۳۸۶).

جنگ، یکی از آموزه‌ها و واقعیت‌های اثرگذار در حیات اجتماعی یهودیت بوده است؛ به گونه‌ای که برخی نقاط عطف تاریخ یهود، در سایه جنگ شکل گرفته و دوران حساس تاریخ یهود را باید تاریخ دفاع یا حمله نامید. جنگ در کتاب مقدس، بسیار پررنگ و مهم مطرح می‌شود؛ به گونه‌ای که معادل انگلیسی واژه عبرانی جنگ ۳۱۹ بار در خلال ۳۰۸ آیه بر اساس نسخه (KJV^۲) از عهد عتیق به کار برده شده است. «یهوه» (خدای یهود)، خود یک مرد جنگی

۱. سموئیل نبی، ۱، ۲۵:۲۸ و ۱۴:۲۱

2. King James Version of the bible, 1769 edition.

است^۱ که با سربازانش در میدان جنگ می‌رزد و جنگ با اراده او آغاز می‌شود: «خداوند برای شما جنگ خواهد کرد و شما خاموش باشید»^۲ جنگیدن برای یک یهودی، به خاطر یَهُوه افتخاری بزرگ است. در سفر تکوین تصریح شده است که اولین سرچشمه دشمنی و جنگ را خداوند در وجود آدم قرار داده و این یکی از جلوه‌های عقاب، تمرد آدم و حوا است. با نگاهی گذرا به تاریخ جنگ از منظر عهد عتیق شاهد بوده‌ایم که خشونت، قتل و جنگ در دو حوزه روشی و انگیزشی فرآیند تکامل و تحول را طی کرده است. در ابتدا، حس خشونت و دشمنی یک عقوبت الهی قلمداد شد، سپس جنبه دینی و آیینی به خود گرفت. جنگ‌ها به یَهُوه نسبت داده شدند. ارتش‌های الهی (یهودی) در برابر ارتش‌های الحادی قد برافراشتند و سازمان‌های جنگ سامان یافتند. در نهایت، میان یَهُوه و قوم برگزیده‌اش، پیمانی منعقد می‌شود که بر اساس آن، یَهُوه دشمنان بنی‌اسرائیل را نابود خواهد کرد. بنی‌اسرائیل نیز برای خدا و به حکم او و با توجه به قوانینی که او وضع کرده است، وارد جنگ با دیگر اقوام خواهند شد (برته، ۱۳۸۹: ۱۶۵-۱۴۵).

ندای تورات زمانی به اوج افراط و خشونت می‌رسد که بر مصادره سرزمین دیگر ملل و مباح دانستن خون و مال و ناموسشان تأکید می‌ورزد. تورات پر از اسنادی است که به پرورش تجاوزکارانه متکی بر خشونت اصرار می‌ورزد و پدیدآورنده اصلی آداب و شعایر دینی و زیاده‌طلبی‌های یهود در برابر ملت‌ها است. قواعد جنگ در عهد عتیق در سفر «تثنیه» گردآوری شده و بیان‌کننده چگونگی استیلا بر شهرها و شیوه برخورد با اهالی آن است (تثنیه: ۲۰، ۱۰؛ ۲۱، ۱۴؛ ۲۳، ۱۹؛ ۲۳، ۱۶؛ ۲۴، ۵، نقل از همان) که برای رهبران صهیونیست به صورت منبع و قانون و منشأ الهام و وحی درآمده است: «چون به شهری نزدیک آیی تا با آن جنگ نمایی، آن را برای صلح ندا بکن و اگر تو را جواب صلح بدهد و دروازه‌ها از برای تو بگشاید، آنگاه تمامی قومی که در آن یافت شوند، به تو جزیه دهند و تو را خدمت نمایند و اگر با تو صلح نکرده، با تو جنگ نمایند، پس آن را محاصره کن و چون یَهُوه، خدایت، آن را به دست تو بسپارد، جمیع ذکورشان را به دم شمشیر بکش، لیکن زنان و اطفال و بهایم و آنچه را در شهر باشد، برای خود به تراج ببر و غنایم دشمنان خود را که یَهُوه، خدایت، به تو دهد، بخور.» (تثنیه: ۲۰، ۱۰، نقل از همان)

۱. خروج، ۳: ۱۵

۲. خروج، ۱۴: ۱۴

خداوند در تورات به موسی چنین سفارش می‌کند: «جمیع ساکنان زمین را از پیش روی خود اخراج نمایید و تمامی صورت‌های ایشان را خراب کنید و تمامی بُت‌های ریخته شده ایشان را بشکنید و همه مکان‌های بلند ایشان را منهدم نمایید.» (اعداد: ۲۳، ۵۲، نقل از عبدالغنی، ۱۳۸۴: ۷۵-۶۸) حتی تورات در سفر یوشع (جانشین موسی) برای سوزاندن و کشتن مردمان و جانداران سرزمین «عی» چنین می‌پندارد که خداوند با معجزاتش دخالت نمود و نگذاشت خورشید غروب کند تا یوشع کار خونین و وحشیانه‌اش را به پایان برساند (یوشع: ۱۰، ۲۸، نقل از همان).

در برخی از متون تورات مبنی بر ذهنیت دشمنی و کشتار جمعی دیگر اقوام، نوعی از تربیت متجلی است که قائل به ریشه‌کن کردن غیریهود است: «اینک قوم، مثل شیر ماده خواهند برخاست و مثل شیر نر، خویشتن را خواهند برانگیخت و تا شکار را نخورند و خون کشته‌شدگان را ننوشند، نخواهند خوابید» (اعداد: ۲۳، ۲۴ نقل از همان). در تلمود نیز آمده است: «به طور کلی، هر که بیرون از دین یهودی است، حیوان است که ما او را سگ، الاغ یا خوک می‌نامیم. آنان از نطفه حیوانند. خداوند، اغیار را به صورت انسان آفرید تا لیاقت خدمتگذاری برای یهود را- که جهان به خاطر آنان خلق شده است- داشته باشند؛ زیرا شایسته نیست که حیوان با همان صورت حیوانی به طور شبانه روز، امیر را خدمت‌گذاری نماید (روه‌لنگ، ۱۸۹۹: ۵۳). در توضیح متن تورات، «کارن آرمسترانگ»^۱ نویسنده و پژوهشگر انگلیسی که کتاب‌های متعددی درباره دین‌شناسی تطبیقی تألیف کرده است، این‌گونه نتیجه‌گیری می‌کند: «در جنگ مقدس یهود، درخواست همزیستی مسالمت‌آمیز، احترام متقابل و یا پیمان صلح وجود ندارد.» (آرمسترانگ، ۱۳۹۵: ۲۵۳) آشتیانی نیز در بررسی تحقیق در دین یهود معتقد است: «تاریخ جنگ‌ها، برخوردها و انقلاب‌های مذهبی مملو از جنایاتی است که به نام دین و به بهانه نبرد در راه خداوند و تثبیت قانون خدا صورت گرفته است. هر جا دین وسیله برقراری یا تثبیت قدرت شده است، فضیلت منکوب، انسانیت، مغلوب و حق و حقیقت مصلوب گردیده است.» «ادیان هنگامی که برای توجیه حکومت به خدمت گرفته می‌شوند، به خشونت می‌گریند، مشخصات این خشونت را در صفات خدای این ادیان به خوبی می‌توان دید.» او برای استناد به اعتقاد خود می‌نویسد: «دین صحرا در کنعان ابتدا وسیله تشریح تجاوز و تهاجم قرار

گرفت و خشونت یافت و کشتار و تحمیل را تجویز نمود و در دوران سلطنت، که همیشه با تحمیل همراه است، متولیان دین در خدمت دربار درآمدند و شاه رئیس مذهبی و اجتماعی جامعه گردید. در این حال، خشونت دین تثبیت گردید. خدای قهار و جبار، منتقم، حسود، زودرنج، مکار و ... صفات مورد توجه سلطنت و کهنات است. ... دین درباری با عشق و محبت و گذشت و رحمت و فضایل اخلاقی نا آشناست و خدای خشن و کشتارگر در یهودیان دارای حکومت و دولت، جای خود را به خداوند با گذشت و رحیم و رحمان یهودیان در اسارت قبل از حکومت‌داری داد» (آشتیانی، ۱۳۶۸: ۴۶۳-۴۶۲).

جنگ در مسیحیت

به طور کلی رابطه مسیحیت با خشونت و جنگ مورد بحث و جدل بوده است. برخی آموزه‌های آن مدافع صلح، عشق و محبت است، از سوی دیگر، برخی آموزه‌های آن برای توجیه خشونت مورد استفاده قرار گرفته‌اند (Volf, 2008, 1-17; Avalos, 2005; Schwartz, 1997). دیدگاه مسیحیت از جنگ، در طی تاریخ این دین دستخوش تغییر شده است. با وجود اینکه حضرت مسیح بیش از هر چیز بر صلح تکیه و تأکید می‌کند، می‌توان گفت الهیات^۱ یا کلام مسیحیت اولیه، جنگ را مورد لعن قرار داده و مطرود دانسته است، اما از زمان کنستانتین^۲ به بعد نویسندگان و واعظان مسیحی از استعارات جنگی و دلیرانه در وصف دین خود سود جستند. این ایده را که خشونت ذاتاً بد نیست، می‌توان در اشکال مختلف نظریه جنگ عادلانه و خشونت - جنگ - به مثابه ابزاری تلقی کرد که عدالت و صلح را برقرار می‌کند (فاستر، ۱۳۵۸: ۱۳۶). از این به بعد سال‌های متمادی، مسیحیان اعتقاد داشتند که استفاده از خشونت و جنگ برای تبلیغ و ترویج دین و برخورد با مخالفان درست است. این طرز تفکر منجر به جنگ‌های مقدس شد که مهمترین نمونه آن جنگ‌های صلیبی به شمار می‌رود که فتوحات اروپایی به رهبری کلیسای مسیحی به منظور باز پس گرفتن بیت المقدس از مسلمانان آغاز کردند (ضیائی بیگدلی، ۱۳۶۳، ۴۱).

نسخه اصلی انجیل، کتاب آسمانی حضرت مسیح^(ع)، از میان رفته و امروز در دست نیست. تنها قسمت‌هایی از آن را شاگردان آن حضرت در اناجیل خود آورده‌اند که متأسفانه با خرافات و

تغییرات رویکردی اساسی نسبت به جنگ و خشونت آمیخته شده است. در مورد خرافات آشکار در اناجیل کنونی به عنوان نمونه می‌توان به انجیل یوحنا، باب ۲، جمله‌های ۲ تا ۱۲ در مورد شراب‌سازی مسیح و نیز انجیل لوقا، باب ۷، جمله‌های ۳۶ تا ۴۷ در مورد داستان مریم مجدلیه اشاره کرد. در خصوص جنگ و خشونت نیز می‌توان گفت اگر چه به ظاهر ادعا می‌شود که مسیحیت بر اصول محبت و صلح استوار است، اما براساس شواهد و ادله کافی، پیروان این دین به سبب تغییرات رویکردی کتاب مقدس همواره در طول تاریخ برتری‌جویی و نژادپرستی را نسبت به پیروان مذاهب دیگر مثل مسلمانان و یهودیان اعمال می‌نمودند و حتی نسبت به هم‌نوعان مسیحی خود به تکفیر، شکنجه، قتل و آدم‌سوزی متوسل می‌شدند. مرکزیت قرار گرفتن قاره اروپا به عنوان مقرر مسیحیت در هزار ساله اخیر برای جنگ و خون‌ریزی و محکمه‌های تفتیش عقاید شاهی بر این مدعاست. طی هفت قرن - از سال ۱۱۳۴ تا ۱۸۳۴ م - که تاریخ آغاز و پایان رسمی محاکم تفتیش عقاید در اسپانیاست، ده‌ها هزار نفر صرفاً به اتهام ارتداد و تخطی از دین رسمی، در آتش سوزانده شدند و یا پس از شکنجه‌های هولناک به قتل رسیدند و اموالشان مصادره گردید. در این دوره، تعصبات خشک و کور مذهبی، به شدت اعمال می‌شد، افراد ملزم می‌شدند که عقیده و مذهب خاص داشته باشند.^۱

بنا بر اختصار برخی از عبارات تأییدی و ترویجی مربوط به جنگ و خشونت در کتاب مقدس عبارتند از:

عباراتی در انجیل از زبان حضرت مسیح^(ع) نقل شده و بیانگر این نکته است که لازمه عقیده به دین و دین‌داری این است که انسان نهایت صبر و تلاش را در راه حفظ عقیده دینی به کار بندد، اگرچه در این راه، بین فرزند و پدر جدایی ایجاد شود که نباید به این جدایی اهمیت داد: «گمان مبرید که آمده‌ام تا سلامتی بر زمین بگذارم؛ نیامده‌ام تا سلامتی بگذارم، بلکه شمشیر را؛ زیرا که آمده‌ام تا مرد را از پدر خود و دختر را از مادر خویش و عروس را از مادر شوهرش جدا سازم و دشمنان شخص، اهل خانه او خواهند بود و هر که پدر یا مادر را بیش از من دوست دارد، لایق من نباشد و هر که پسر یا دختر را از من زیاده دوست دارد، لایق من نباشد.» (انجیل متی، باب ۱۰: ۳۸-۳۴)

۱. رک: مسیحیت؛ جنگ یا صلح (۱)، مجله دین‌پژوهان، مرداد و شهریور ۱۳۸۱، شماره ۹ و ضیائی بیگدلی، ۱۳۶۳: ۴۱

«جنگ نیکوی ایمان را بکن و به دست آور آن حیات جاودانی را که برای آن دعوت شدی.» (دوم تیموتیس، ۶: ۱۲)

«اینک، شما را قوت می‌بخشم که ماران و عقرب‌ها و تمامی قوت دشمن را پایمال کنید و چیزی به شما ضرر هرگز نخواهد رسانید.» (لوقا، ۱۹: ۱۰)

«زیرا اسلحه جنگ ما جسمانی نیست، بلکه نژاد خدا قادر است برای انهدام قلعه‌ها، که خیالات و هر بلندی را که خود را به خلاف معرفت خدا میافزاید، به زیر می‌افکنیم و هر فکری را به اطاعت مسیح اسیر می‌سازیم.» (دوم قرنتیان، ۱۰: ۵، ۴)

«در انجیل لوقا نیز آمده است: «دشمنان را که نخواستند من بر ایشان حکمرانی کنم، حاضر ساخته، پیش من به قتل رسانید.» (لوقا، باب ۱۹: ۲۷)

جنگ در دین زردشتی

جنگ در آیین زردشت در مقایسه با سایر ادیان الهی، از جهاتی خشونت‌بارتر مطرح شده است. در این مکتب، گذشته از اینکه موجودات را به خیر و شر تقسیم کرده و همه موجودات شر را معلول اهریمن می‌دانند و نابودی آنان را عبادت به شمار می‌آورند، انسان‌ها را نیز به انسان «به‌دین» و «بد دین» تقسیم کرده و همه افراد غیر زردشتی را بد دین و پرستنده اهریمن می‌دانند. در نتیجه، جنگ با اهریمن‌پرستان را جنگ با اهریمن و نابودی آنان را موجب خشنودی اهورامزدا دانسته و اعتقاد دارند که جنگ بین یزدان‌پرست و اهریمن‌پرست جز با نابودی اهریمن‌پرست پایان نمی‌یابد؛ زیرا جنگ بین یزدان و اهریمن با نابودی اهریمن پایان می‌یابد (دوست‌خواه، ۱۳۶۱: ۳۵۰).

به عنوان نمونه در تعالیم زردشت آمده است: «چنان کسی باشید که چشمانتان همواره دشمن جوی است و در نخستین نگاه برخی از شما نفرتی هست، باید دشمنان را بجوید و جنگ‌هایتان را برپا کنید؛ جنگی به خاطر اندیشه‌هایتان و اگر اندیشه‌هایتان از پای درآید، درستی شما باید هنوز غریب‌پروزی برکشد، اندرزتان نمی‌گویم که کار کنید، (اندرزتان می‌گویم) که جنگ آورید؛ زیرا جنگ نیک است که هر آرمان را مقدس می‌کند.» (نیچه، ۱۳۵۱: ۶۳)

تحلیل تطبیقی کیفی

در تحلیل نهایی می‌توان گفت ادیان و پیامبران الهی همگی مروج توحید و منجی بشریت بوده‌اند و براساس سنت الهی، از هرگونه جنگ و خشونت غیرانسانی که متناسب با اهداف الهی نباشد، پاک و منزّه هستند، ولی پیروان ادیان با گذشت زمان، بر اثر دوری از رهبری اولیای خدا یا تحریف کتب دینی، به تدریج، انحرافات را پذیرا شده و در سایه ادیان الهی سعی کرده‌اند از طریق غلبه و جنگ، جوامع یا ادیان و پیروان مذاهب دیگر را نابود سازند و دین و عقیده خود را گسترش دهند، لیکن آنچه در مقایسه تطبیقی ادیان در این خصوص اهمیت دارد، تفاوت کیفی در رویکرد پیروان ادیان به جنگ و خشونت است.

از نظر کیفی، در مقایسه آیات و متون مقدّس تورات، انجیل و قرآن در خصوص جنگ و خشونت می‌توان برای هر کدام از ادیان الهی سه رویکرد خاص را در نظر گرفت:

- (۱) رویکرد دین یهود «ویران کردن به فرمان خدا و جنگ مقدّس» است که بر اساس آیات موجود در تورات دلیل اصلی و ریشه جنگ، مقدّس معرفی می‌شود؛ مقدّس از این‌رو، که متن کتاب مقدّس، آنها را به چنین جنگی دعوت می‌کند؛
- (۲) رویکرد مسیحیت «از جنگ عادلانه به سوی جنگ مقدّس» است: مسیحیان پس از هزار سال برای اینکه جنگ‌های صلیبی را در افکار عمومی مشروع جلوه دهند و مردم را به «جنگ مقدّس» دعوت کنند، دست به دامن تورات شدند و از آیاتی که محرّک و تشویق‌کننده جنگ‌های ویرانگر بود، علیه مسلمانان استفاده نمودند و به کشتن آنها پرداختند؛
- (۳) رویکرد دین اسلام «جنگ عادلانه شاید، جنگ مقدّس هرگز» است: با توجه به این که در طول تاریخ، قرآن تنها کتاب آسمانی است که دستخوش تحریف نگردیده است، توصیه به جنگ عادلانه دارد. جنگ در اسلام جنگ مقدّس نیست، بلکه دفاع از خویش است و این امری معقول و پذیرفته شده است و هرگز قرآن انسان‌ها را به شروع جنگ و کشتن انسان‌های بی‌گناه ترغیب نمی‌کند. در قرآن کریم یک آیه هم وجود ندارد که گفته باشد مردم باید با جنگ و اکراه ایمان بیاورند (ضیائی بیدگلی، ۱۳۸۵: ۶۱ و الشنقیطی، ۱۳۸۶).

ب) تحلیل تطبیقی کمی آیات جهادی قرآن و سایر ادیان الهی

با وجود اینکه بررسی و تحلیل این موضوع مستلزم پژوهشی مستقل است، اما از آن رو که اظهارنظرهای نادرستی درباره آیات جهادی قرآن به ویژه در مقایسه با سایر ادیان الهی صورت گرفته است، مقایسه و تحلیل مختصر آن ضروری است.

در جدول ۱، مفاهیم جنگ و خشونت در قرآن و سایر ادیان الهی «یهودیت، مسیحیت و زردشت» به صورت آماری مقایسه شده است:

جدول ۱: مقایسه آماری مفاهیم جنگ و خشونت در قرآن و کتب مقدس

ردیف	واژه‌های مربوط به جنگ و خشونت	فراوانی در کتب مقدس	فراوانی در قرآن	نسبت فراوانی
۱	شمشیر	۴۰۶	-	۴۰۶
۲	انتقام	۸۸	۷	۱۲/۶
۳	جنگ	۶۰۰	۴	۱۵۰
۴	قتل و کشتار	۲۵۷	۹۸	۲/۶
۵	خشونت	۱۳۵۱	۱۰۹	۱۲/۴
۶	جمع	۲۷۰۲	۲۱۸	۱۲/۴

منبع: با تعدیل و تکمیل از (www.berkah.mihanblog.com)

بر اساس جدول فوق بیشترین فراوانی در سایر کتب الهی یهودیت، مسیحیت و زردشت به ترتیب برای مفاهیم خشونت، جنگ، قتل و کشتار و شمشیر با اختلاف زیاد نسبت به قرآن وجود دارد. در مجموع مفاهیم مربوط به جنگ و خشونت در کتب مقدس ادیان الهی (۱۲/۴) برابر بیشتر از قرآن وجود دارد.

به طور کلی آیات جهادی قرآن از منظر کمی و آماری در دو رویکرد حقیقت‌گرا و مغرضانه، بررسی شده است:

۱- رویکرد حقیقت‌گرا

در این رویکرد که منتسب به پژوهشگران و مفسران اسلامی و شیعی است، متناسب با

دسته‌بندی‌های مختلف، تعداد آیات قرآنی مربوط به جهاد بین ۳۲ تا ۳۶ آیه به گونه‌های متفاوتی متناسب با جدول ۲ مورد بررسی قرار گرفته است.

جدول ۲: مجموع سوره‌ها و آیات جهادی قرآن

ردیف	سوره	آیه	ردیف	سوره	آیه
۱	بقره	۱۹۳، ۲۱۸	۱۱	فرقان	۵۲
۲	آل عمران	۱۴۲	۱۲	عنکبوت	۶۹، ۸۰، ۶۰
۳	نساء	۹۵	۱۳	لقمان	۱۵
۴	مائده	۵۴، ۵۳، ۳۵	۱۴	فاطر	۴۲
۵	انعام	۱۰۹	۱۵	محمد	۴۲
۶	انفال	۷۵، ۷۴	۱۶	حجرات	۱۵
۷	توبه	۶، ۸، ۲۰، ۱۶، ۴۱، ۲ ۴، ۴۴، ۷۳، ۷۹، ۸۱ ۸۸،	۱۷	صف	۱۱
۸	نحل	۱۱۰، ۳۸	۱۸	تحریم	۹
۹	حج	۷۸	۱۹	ممتحنه	۱
۱۰	نور	۵۳	جمع	۱۹ (سوره)	۳۶ (آیه)

منبع: (Hafezanenoor.mihanblog.com)

با توجه به جدول فوق ملاحظات ذیل قابل توجه است:

- (۱-۱) از میان ۳۶ آیه جهادی منتخب، ۳۵ آیه، مدنی و مربوط به زمان تشکیل جامعه اسلامی است؛ در نتیجه هرگونه برداشت خشونت‌گرایانه ذاتی از اسلام مردود است.
- (۲-۱) اولین آیه جهاد (حج: ۳۹) پس از تحمل سال‌ها شکنجه و آزار مشرکین بر پیامبر و مسلمانان برای مقابله با آنان نازل شد.
- (۳-۱) نسبت بسیار کم ۳۶ آیه جهادی در مقایسه با ۶۰۰۰ آیه دیگر قرآن، قابل ملاحظه نیست. (Hafezanenoor.mihanblog.com)
- (۴-۱) بیشترین فراوانی آیات مربوط به جهاد در سوره توبه قرار دارد که مخاطب اصلی آن منافقان و مشرکان هستند.

۵-۱) بیشتر آیات جهادی درباره ارزش ذاتی جهاد به عنوان یک نبرد مقدس و اهمیت آن در جامعه اسلامی است.

۶-۱) بیشتر آیات، مبنی بر دفاعی بودن جهاد است (رضی و قرنجیک: ۲۳۵) و جهاد ابتدایی با شرایط و قیودی چون حضور پیامبر و امام معصوم واجب می‌شود (کلینی، ۱۳۶۵: ج ۱۰، ۵؛ خُرعاملی، ۱۳۶۵: ج ۱۵، ۱۰؛ جبل‌العاملی، ۱۳۷۸: ۳۱۰-۳۲۸).

۷-۱) تمامی آیات وجوبی جهاد، مطلق نیستند، بلکه با قید آیات دیگر و در شرایط بخصوصی واجب می‌شوند (مطهری، ۱۳۷۸: ج ۲۰: ۲۱۶ و ۲۳۱).

۲- رویکرد مغرضانه

این رویکرد بیشتر غیرکارشناسانه بوده و عمدتاً مربوط به پژوهش‌گران غربی و دشمنان اسلام است که با اهداف سیاسی در پی ارائه چهره‌ای خشن و جنگ‌طلب از اسلام هستند. یکی از مشهورترین نمونه‌های این رویکرد، مقایسه آماری با عنوان «۱۶۴ آیه جهاد در قرآن» است که نتایج آن در قالب جدول ۳ ارائه و تحلیل محتوا و ارزیابی می‌شود.

جدول ۳: سیاهه افقی ۱۶۴ آیه جهاد در قالب جدول

سوره	آیات	تعداد درسوره	مجموع
۲	۱۷۸-۱۷۹، ۱۹۱-۱۹۰، ۱۹۴-۱۹۳، ۲۱۸-۲۱۶، ۲۴۴	۱۰	۱۰
۳	۱۲۱-۱۲۶، ۱۴۳-۱۴۰، ۱۴۶، ۱۵۸-۱۵۲، ۱۶۷-۱۶۵، ۱۶۹، ۱۷۳-۱۷۲، ۱۹۵	۲۵	۳۵
۴	۷۱-۷۲، ۷۴-۷۷، ۸۴، ۹۱-۸۹، ۹۵-۹۴، ۱۰۴-۱۰۰، ۱۴۴	۱۸	۵۳
۵	۳۳، ۳۵، ۸۲	۳	۵۶
۸	۱، ۵، ۷، ۹-۱۰، ۱۲، ۱۷-۱۵، ۴۸-۳۹، ۶۰-۵۷، ۷۵-۶۵	۳۴	۹۰
۹	۵، ۱۲-۱۴، ۱۶، ۲۰-۱۹، ۲۶-۲۴، ۲۹، ۳۶، ۳۸-۳۹، ۴۱، ۴۴، ۵۲، ۷۳، ۸۱، ۸۳، ۸۶، ۸۸، ۹۲، ۱۱۱، ۱۲۰، ۱۲۳-۱۲۲	۲۷	۱۱۷
۱۶	۱۱۰	۱	۱۱۸
۲۲	۳۹، ۵۸، ۷۸	۳	۱۲۱
۲۴	۵۳، ۵۸	۲	۱۲۳

سوره	آیات	تعداد درسوره	مجموع
۲۵	۵۲	۱	۱۲۴
۲۹	۶۹،۶	۲	۱۲۶
۳۳	۱۵، ۱۸، ۲۰، ۲۳، ۲۷-۲۵، ۵۰	۸	۱۳۴
۴۲	۳۹	۱	۱۳۵
۴۷	۴، ۲۰، ۳۵	۳	۱۳۸
۴۸	۱۵-۲۴	۱۰	۱۴۸
۴۹	۱۵	۱	۱۴۹
۵۹	۲، ۸-۵، ۱۴	۶	۱۵۵
۶۰	۹	۱	۱۵۶
۶۱	۴، ۱۱، ۱۳	۳	۱۵۹
۶۳	۴	۱	۱۶۰
۶۴	۱۴	۱	۱۶۱
۶۶	۹	۱	۱۶۲
۷۳	۲۰	۱	۱۶۳
۷۶	۸	۱	۱۶۴

Source: (Richardson, 2003: 254; Winn, 2004: 3; Bailey, 2004; Goel, 1999; Yoel, 2004).

در تحلیل محتوای و ارزیابی رویکرد مغرضانه نکات زیر حائز اهمیت است:

(۱) همان طور که آورده شد، جهاد در قرآن به معانی متفاوتی با جنگ و کشتار آمده و همواره با اهداف مقدسی آمیخته است. این اهداف تفاوت و برتری جنگ از منظر قرآن را با جنگ در ادیان دیگر نشان می‌دهد. اما در فهرست سیاهه‌نمایی مزبور، ترکیبی از آیات بی‌ارتباط با جنگ آمده است؛ مانند آیات مربوط به حکم قصاص _اولین آیه در فهرست مزبور_ و آیه هشتم از سوره انسان، درباره اطعام به فقیر و یتیم و اسیر به دلیل دوستی خدا _آخرین آیه در فهرست مزبور_ که کاملاً بی‌ربط با موضوع جهاد است. همچنین آیات مربوط به قتال، حرب و سفک دم در قرآن به عنوان پدیده‌های ناپسند مطرح شده است؛

۲) در قرآن، آیاتی وجود دارد (نساء: ۲۹ و ۹۳، بقره: ۱۱۰) که مسلمین را از هر گونه جنگ و خونریزی ناحق و جنگ با مسلمانان دیگر یا کسانی که خواهان هم‌زیستی مسالمت‌آمیز هستند و یا دشمنانی که تمایل به صلح دارند (انفال: ۶۱ و نساء: ۹۰)، شدیداً بازمی‌دارد؛

۳) شخصیت، روش زندگی و شیوه گسترش اسلام به وسیله پیامبر، بدون هر گونه خشونت و مبارزه طلبی بوده است: اولین دعوت علنی پیامبر پس از سه سال دعوت پنهانی و تحمل آزار و شکنجه از طرف مشرکان (حمیری، بی‌تا: ج ۱: ۲۶۲)، دعوت سران کشورهای دیگر به اسلام (همان: ج ۲: ۶۰۷) و نامه‌های پیامبر به ایشان (میرشریفی، ۱۳۸۵: ۱۵۶) سه نمونه از رفتارهای صلح‌آمیز اسلام بر اساس سیره و شخصیت پیامبر اسلام است؛

۴) از زیبایی‌های آیات جهادی قرآن، نگاه مقدس فرا انسانی و فرا جهانی به جنگ است. ایمان توحیدی در کنار حق حیات، حق آزادی، حق مالکیت و مانند آن، یکی از مهمترین حقوق انسانی است. با توجه به ضرورت ایفای این حقوق انسانی، نظام اسلامی بر اساس شرایطی مجاز خواهد بود برای رفع موانع موجود و به منظور گسترش توحید، با نظام‌های سیاسی مشرک و کفار جنگ نماید (مطهری، ۱۳۷۸: ج ۲۰، ۲۲۱-۲۴۹)؛

۵) رویکرد مغرضانه، گزارشی غیرکارشناسانه با سوگیری شدید از آیات قرآن درباره جهاد ارائه داده که از هیچ روش پژوهش علمی استاندارد برخوردار نیست و فاقد روایی و پایایی علمی است.

نتایج، محدودیت‌ها و پیشنهادها

در این مقاله با نگاهی نو و کاربردی، مفهوم جنگ و جهاد در قرآن بررسی شده است و به منظور نشان دادن اهمیت و تفاوت ساختاری و کارکردی آموزه‌های قرآنی با سایر ادیان الهی مشهور، مقایسه کمی و کیفی بین آیات جهادی قرآن با ادیان الهی «مسیحیت، یهودیت و زردشت» انجام گرفته است. یکی از مهمترین نتایج این مطالعه این است که با واکاری آیات مرتبط با جنگ و جهاد، افزون بر تبیین دیدگاه قرآن، نادرستی برداشت‌های برخی مستشرقان در باره جنگ در اسلام آشکار می‌شود. از دیگر دستاوردهای این پژوهش، کارکردهای ویژه قرآن برای پرورش نظامیان و جنگجویان است. از این منظر، جهاد در رویکرد قرآنی دارای آثار «معنوی و مادی، فردی و اجتماعی، دنیوی و اخروی، انسانی و جهانی» فراتر از تصور انسان

است. در فرهنگ قرآنی جنگ، تکیه اصلی مجاهدان بر کارکرد سرمایه‌های معنوی و توکل به خداوند است. بر اساس این کارکرد، مجاهدان مسلمان با تأسی به آموزه‌های قرآنی، مجاهدت را وظیفه الهی می‌دانند و با اشتیاق و انگیزه زیاد و بی‌هیچ هراسی در برابر انبوهی از دشمنان می‌ایستند؛ در حالی که پیروزی و شهادت برای آنان یکسان است. همچنین مجاهد تعلیم یافته در مکتب قرآن به روح ایمانی دست پیدا می‌کند که به جای دریافت پاداش، از هستی خویش هزینه می‌کند تا بتواند به تحقق اهداف دین در عالم هستی کمک کرده باشد. از دیگر نتایج مهم این پژوهش آن است که بر اساس بررسی انجام شده، می‌توان دریافت که به رغم اهمیت جهاد و جنگ در قرآن و نقش آن در تضمین عزت و سعادت انسان‌ها، به نسبت مجموع آیات کل قرآن و در مقایسه با کتب دینی ادیان الهی «مسیحیت، یهودیت و زردشت»، آیات کمتری به این موضوع اختصاص یافته است؛ به گونه‌ای که در تحلیل‌های آماری ارائه شده در پژوهش از نظر کمی، شاهد وجود ۱۲/۴ برابری مفاهیم مربوط به جنگ در کتب ادیان دیگر در مقایسه با قرآن هستیم. چنان که اساساً جهاد در قرآن امری مقید به شرایط خاصی بوده، جز در موارد استثنایی، همواره دفاعی است و در قرآن هرگز توجیهی برای قتل و خشونت وجود ندارد. بر این اساس، امید است که این پژوهش با ارائه تفسیر و تصویری واقع‌بینانه از آموزه‌های مرتبط با جنگ و جهاد در قرآن در مقابل تصویر و تفسیر آغشته به تحلیل‌های مغرضانه، غیرکارشناسانه و جریان‌سازی‌های معاند اسلام حقیقی از آیات جهادی قرآن که اخیراً در دنیا رواج یافته است، بتواند در جهت زدودن چهره خشن و جنگ‌طلب از اسلام روشن‌گری‌های مفیدی ارائه کند.

مهمترین محدودیت در پژوهش حاضر، تلخیص آن در شکل استاندارد قابل قبول یک نشریه علمی بدون کاستی در ساختار و محتوای آن بود. از دیگر مشکلات، نگرش‌ها و تفاسیر متعدد و بعضاً متفاوت به ویژه در خصوص آمار واژه‌های قرآنی بود که با رجوع به منابع اصلی‌تر و متواتر، مشکل مورد نظر مرتفع گردید.

ضروری‌ترین پیشنهاد بر اساس نتایج پژوهش حاضر، تحلیل و مقایسه کمی و کیفی گسترده آیات جهادی قرآن کریم و انتشار مفاهیم کاربردی قرآن در قالب کتب آموزشی به ویژه در دانشگاه‌های نظامی داخل و خارج از کشور و قرار دادن آن در متون درسی دانشگاه‌های نظامی است. همچنین پیشنهاد می‌شود با توجه به وجود تشکل‌های انحرافی از قبیل داعش، طالبان و القاعده، پژوهشی قرآنی در ارتباط با عقاید و عملکردهای خشن و جنگ طلب آنها انجام پذیرد

تا امکان مقایسه اسلام انحرافی با اسلام ناب محمدی فراهم شود

فهرست منابع

- آرمسترانگ، کارن. (۱۳۹۵). خدانشناسی از ابراهیم تاکنون: «دین یهود، مسیحیت و اسلام». تهران: نشر مرکز.
- آریانپور، ا. ح. (۱۳۵۳). زمینه جامعه‌شناسی. چاپ هفتم. تهران: انتشارات دهخدا.
- آشتیانی، جلال‌الدین. (۱۳۶۸). تحقیقی در دین یهود. چاپ دوم. تهران: نشر نگارش.
- ابن‌خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۲). «مقدمه ابن‌خلدون» (جلد اول). ترجمه: گنابادی. چاپ چهارم. تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن‌عاشور، محمد بن طاهر. (۱۹۶۸ م). التحرير و التنوير القرآن الکریم. تونس.
- ابن عربی، ابو عبدالله محیی‌الدین محمد. (۱۴۲۲ ه. ق.). تفسیر ابن عربی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابوالوفاء، احمد و دارقاصد. (۱۴۱۰ ه. ق.). المعاهدات الدولیه فی الشریعه الاسلامیه. القاهره: دارالنهضة العربیه.
- ارسطو. (۱۳۶۹). سیاست. حمید عنایت. تهران: کتاب‌های حیبی.
- افلاطون. (۱۳۶۸). جمهوریت. فؤاد روحانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- باتامور، تی. بی. (۱۳۵۵). جامعه‌شناسی. سیدحسین منصور و حسینی کجگاهی. چاپ اول. تهران: کتاب‌های حیبی.
- برته، محمدرضا. (۱۳۸۹). مبانی مشروعیت جنگ در یهودیت: «ملحمت میصوا و ملحمت رشوت». فصلنامه معرفت ادیان، سال اول، شماره سوم، ۸۲-۶۳.
- برته، محمدرضا. (۱۳۸۹). مبانی مشروعیت جنگ در یهودیت: «ملحمت حوا». فصلنامه معرفت ادیان، سال اول، شماره دوم، ۱۶۵-۱۴۵.
- بلاغی‌نجفی، شیخ محمد جواد. (۱۳۸۲ ه. ق.). الرحله المدرسیه. کربلا: المطبوعات الحدیثه.
- بهرام‌پور، ابوالفضل. (۱۳۸۹). تفسیر یک جلدی مبین. چاپ ششم. قم: آوای قرآن.
- بیستونی، محمد. (۱۳۹۰). تفسیر مجمع‌البیان جوان: برگرفته از تفسیر مجمع‌البیان طبرسی. مشهد: به‌نشر.

- توین بی، آرنولد. (۱۳۷۳). جنگ و تمدن. خسرو رضایی. تهران: علمی و فرهنگی.
- جبل‌العاملی، زین‌الدین. (۱۳۷۸). الروضة البهیه فی شرح المعنى الدمشقیه. قم: دارالتفسیر.
- جهانبگلو، امین. (۱۳۷۸). کلاوزویتس و نظریه جنگ. تهران: هومس.
- جوادی‌آملی، عبدالله. (۱۳۷۴). تفسیر موضوعی قرآن: سیره علمی و عملی رسول اکرم (ج ۸). چ اول. تهران: رجاء.
- خُرعاملی. (۱۳۶۵). وسائل الشیعه، جلد ۱۵. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- حمیری، ابن‌هشام. (بی‌تا). السیره النبویه (جلد ۱). بیروت: دارالمعرفه.
- خرم‌دل، مصطفی. (۱۳۶۶). ترجمه تفسیر فی ظلال القرآن. سید قطب. احسان.
- دوست‌خواه، جلیل. (۱۳۶۱). آوستا. چاپ سوم. تهران: انتشارات مروارید.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۲۱ه.ق). المفردات فی غریب‌القران. دمشق: دارالعلم. بیروت: دارالشامیه.
- رشیدرضا، محمد. (۱۴۰۸ه.ق). الوحی المحمدی. چاپ سوم. قاهره: دارالمنار.
- رشیدرضا، محمد. (۱۳۷۳ه.ق). تفسیر المنار. قاهره: دارالمنار.
- رضی، داود و قرنجیک. (بی‌تا). تحلیل محتوای جهاد از دیدگاه قرآن: مجموعه مقالات سومین همایش تخصصی قرآن و جامعه‌شناسی، همدان.
- روهلنگ، اگوست. (۱۸۹۹). الكنز المرصود فی قواعد التلمود. یوسف نصرالله. مصر: المعارف.
- سووی، آلفرد. (۱۳۵۷). مالتوس و دومارکس. صدقیانی. تهران: امیرکبیر.
- سیف، علی اکبر. (۱۳۷۵). روشهای تحقیق در علوم رفتاری. تهران: انتشارات آگاه.
- شلتوت، محمود. (۱۳۵۴). جنگ و صلح در اسلام. شریف رحمانی. تهران: بعثت.
- الشنقیطی، محمد المختار. (۱۳۸۶). از جنگ مقدس تا صلح مقدس. ترجمه سید جلال امام. فصلنامه معرفت، شماره ۱۲۰، آذر ۱۳۸۶.
- صالحی‌نجف‌آبادی، نعمت‌الله. (۱۳۸۲). جهاد در اسلام. تهران: نشر نی.
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا. (۱۳۸۵). اسلام و حقوق بین‌الملل. تهران: انتشارات کتابخانه گنج دانش.
- ضیائی بیگدلی، محمد رضا. (۱۳۶۳). حقوق بین‌الملل عمومی (جلد دوم). تهران: مؤلف.
- طباطبایی، علامه سیدمحمد. (۱۳۷۱). المیزان فی تفسیر القرآن. جلد‌های: «۱، ۲، ۴، ۹، ۱۰، ۱۴، ۱۵». چاپ پنجم. قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر. (بی‌تا). جامع البیان فی تفسیر القرآن: (تفسیر طبری). جلد ۴. بیروت:

دارالمعرفه.

- طریحی فخرالدین. (۱۳۷۵). مجمع البحرین. چاپ سوم. تهران: کتابفروشی مرتضوی.
- طوسی محمدبن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عبدالباقی، محمدفؤاد. (۱۳۷۴). معجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم. چاپ دوم. تهران: اسلامی.
- عبدالغنی، عماد و ابراهیمی. (۱۳۸۴). «دیالکتیک، دین و خشونت». معرفت، شماره ۸۸، ۷۵-۶۸.
- عمیدزنجانی، عباسعلی. (۱۳۶۷). حقوق اقلیت‌ها براساس قانون قرارداد ذمه. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- فاستر، مایکل ب. (۱۳۵۸). خداوندان اندیشه سیاسی. جواد شیخ الاسلامی (جلد اول). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- فضل الله، سید محمد حسین. (۱۴۱۹ه.ق.). من وحی القرآن. (چاپ دوم). بیروت: دارالملاک للطباعة و النشر.
- قرائتی، محسن. (۱۳۷۷). تفسیر نور. چاپ سوم. قم: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قُرشی، سیدعلی اکبر. (۱۳۸۱). قاموس قرآن. جلد‌های «۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷». چاپ نهم. تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.
- قمی، محمدالمؤمن. (۱۳۷۳). کلمات سدیده فی مسائل جدیده. قم: النشرالاسلامیه.
- کرلینجر، فردریک نیکلز. (۱۳۷۴). مبانی پژوهش در علوم رفتاری. حسن پاشا شریفی و نجفی. تهران: آوای نو.
- کلینی، کافی. (۱۳۶۵). کتاب جهاد (جلد ۵). تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۳). جامعه‌شناسی. منوچهر صبوری کاشانی. تهران: نشر نی.
- مجله دین پژوهان. (۱۳۸۱). مسیحیت: جنگ یا صلح (۱). مرداد و شهریور ۱۳۸۱، شماره ۹.
- مصباح‌یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۷). جنگ و جهاد در قرآن. چاپ سوم. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^(ه).
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۳). جهاد. چاپ هفتم. قم: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۷). سیره نبوی. چاپ ۹، قم: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۸). مجموعه آثار. جلد ۲۰. قم: صدرا.
- مک‌آیور، ر. م. (۱۳۴۹). جامعه و حکومت. ابراهیم کنی. تهران: نشر کتاب.
- منتسکیو. (۱۳۴۹). روح القوانین. علی اکبر مهتدی. تهران: امیرکبیر.

- میرشریفی، سیدعلی. (۱۳۸۵). پیام آور رحمت. تهران: سمت.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۶۲). تفسیر نمونه. جلد‌های «۱، ۲، ۴». قم: دارالکتاب السلامی.
- نرم‌افزار جامع‌التفاسیر قرآن کریم. قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.
- نیچه، فریدریش ویلهلم. (۱۳۵۱). «چنین گفت زردشت». (جلد ۲). داریوش آشوری. تهران: نیل.
- ویریلیو، پل. (۱۳۹۳). پرده‌ی صحرا: جنگ در سرعت نور. شهناز محمدی. چاپ اول. تهران: هزاره سوم.
- هابسام، اریک. (۱۳۸۰). عصر نهایت‌ها. حسن مرتضوی. تهران آگاه.
- Avalos, H. (2005). *Fighting Words: The Origins of Religious Violence*. Amherst. New York: Prometheus Books.
- Bailey, R., & Richard, P. (2004). *Jihad: The Teaching of Islam from Its Primary Sources-The Quran and Hadith*.
- Clausewitz, C. v. (1995). *On War*. trans. by A. Rapoport. Harmondsworth. UK: Penguin.
- Doyle, M. W. Liberalism and World Politics, *American Political Science Review*, 80(4), 1153.
- Goel, S. R. (1999). *The Calcutta Quran Petition. Voice of India*. New Delhi. 3rd edition.
- Orend, B. (2005). *War Ethics*. Stanford University Encyclopedia of Philosophy.
- Richardson, D. (2003). *Secrets of the Koran*. California: Regal. Venture.
- Schwartz, R. M. (1997). *The Curse of Cain: The Violent Legacy of Monotheism*. The University of Chicago Press.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy. (2016). www.plato.stanford.edu/entries/war.
- Sorensen, G. (1992). Kant and Processes of Democratization: consequences for Neorealist Thought', *Journal of Peace Research*, 29(4), 399.
- Volf, M. (2008). "Christianity and Violence", In Hess, Richard S; Martens, E.A. War in the Bible and terrorism in the twenty-first century. Eisenbrauns. pp. 1–17.
- Walzer, M., & Miller, D. eds. (1995). *Pluralism, Justice and Equality*. Oxford: Oxford University Press.
- Winn, C. (2004). What did Muhammad have to say about.... accessed 3 May.
- Wordproject, The Holy Bible Software.
- www.berkah.mihanblog.com.
- Yoel, Natan. (2004). www.Yoel.Info.